

Anna Żurek

STRATEGIE KOMUNIKACYJNE OSÓB DWUJĘZYCZNYCH

Na przykładzie polszczyzny
odziedziczonej w Niemczech

universitas

STRATEGIE KOMUNIKACYJNE OSÓB DWUJĘZYCZNYCH

Anna Żurek

STRATEGIE KOMUNIKACYJNE OSÓB DWUJĘZYCZNYCH

Na przykładzie polszczyzny
odziedziczonej w Niemczech

Kraków

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez Wydział Filologiczny
Uniwersytetu Wrocławskiego

© Copyright by Anna Żurek and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2018

ISBN 97883-242-3465-3
e-ISBN 97883-242-3372-4
TAiWPN UNIVERSITAS

Recenzent
prof. dr hab. Elżbieta Sękowska

Opracowanie redakcyjne
Aleksandra Urzędowska

Korekta
Agnieszka Filosek

Skład i łamanie
Anna Wyrostek

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

Mężowi i Synom

Podziękowania

Pragnę podziękować wszystkim tym, którzy pomagali mi na różnych etapach pisania tej książki.

Przede wszystkim jestem ogromnie wdzięczna za możliwość uczestniczenia w międzynarodowym projekcie pt. *Językoznawcze i glottodydaktyczne aspekty niepełnej polsko-niemieckiej dwujęzyczności* (2012–2015), który wzbudził we mnie zainteresowanie problematyką języka polskiego jako odziedziczonego. Bardzo dziękuję zespołowi badawczemu z Uniwersytetu Alberta i Ludwika we Fryburgu Bryzgowijskim – profesor Julianie Besters-Dilger, doktorowi Grzegorzowi Krajewskiemu, magister Annie Marcie Müller i magister Agnieszce Pustole za zaangażowanie w prace nad przygotowaniem i prowadzeniem projektu, zarówno od strony merytorycznej, jak i organizacyjnej, oraz pozyskanie środków od Polsko-Niemieckiej Fundacji na rzecz Nauki, która udzieliła cennego wsparcia finansowego. Dziękuję również grupie wrocławskich badaczy biorących udział w tym projekcie – profesor Annie Dąbrowskiej, profesor Agnieszce Liburze, magister Agnieszce Majewskiej i magister Kathryn Northeast za wspólną współpracę.

Kolejne podziękowania składam Recenzentce – profesor Elżbiecie Sękowski z Uniwersytetu Warszawskiego oraz Koleżankom i Kolegom z Zakładu Językoznawstwa Stosowanego Uniwersytetu Wrocławskiego za nieocenione wsparcie merytoryczne i cenne uwagi, które znacząco wpłynęły na ostateczną formę pracy.

Z całego serca dziękuję również całej mojej Rodzinie i Przyjaciołom, przede wszystkim mojemu Mężowi i cudownym Synom, którzy dodawali mi otuchy podczas pisania tej publikacji i cierpliwie czekali na jej ukończenie.

Wykaz skrótów

J ₁	język przyswojony jako pierwszy
J ₂	język drugi
J _{OD}	język odziedziczony
J _{POD}	język polski jako odziedziczony

Symbole stosowane w transkrypcji*

R:	symbol osoby badanej (respondenta)
W:	symbol osoby badającej (prowadzącej wywiad)
–	nagłe urwanie wypowiedzi w celu zmiany toku lub przzerwania wypowiedzi, aby zachować twarz w wyniku braku kompetencji językowej
,	intonacja ciągła na końcu wypowiedzi
.	intonacja opadająca na końcu wypowiedzi
?	intonacja wznosząca, podwyższenie tonu
!	silne zaakcentowanie końca wypowiedzi, wyrażające ton ożywienia, niekoniecznie wypowiedź wykrzyknikowa
a:::ni	wypowiedź z przeciąganiem, wydłużaniem sylaby (liczba znaków odpowiada długości przedłużania sylaby)
(.)	bardzo krótka przerwa (mikropauza, około 0,2 sekundy)

* Wypowiedzi osób bilingwalnych zostały zapisane zgodnie z transkrypcją stosowaną w analizie konwersacyjnej metodą G. Jefferson (por. Rancew-Sikora 2007).

(1.5)	pauza właściwa, niewypełniona, wyrażona w sekundach lub dziesiątych części sekundy
yyy	pauza wypełniona ciągiem głosek typu <i>yyy/eee/mmm</i> (liczba liter odpowiada długości pauzy)
ANI	wypowiedziane wyraźnie głośniej niż reszta rozmowy
°ani°	wypowiedziane wyraźnie ciszej niż reszta rozmowy
>ani<	wypowiedziane szybciej niż reszta rozmowy
<ale>	wypowiedziane wolniej niż reszta rozmowy
hhh	słyszalny wydech (liczba liter odpowiada długości wydechu)
.hhh	słyszalny wdech (liczba liter odpowiada długości wdechu)
mhm	konsonantyczny sygnał potwierdzenia
yhm	wokaliczny sygnał potwierdzenia
()	niewyraźnie wypowiedziane słowo lub fragment wypowiedzi
((śmieje się))	dotatkowe informacje o sposobie wypowiedzi lub towarzyszących jej okolicznościach (niezwerbalizowane sygnały wahania, np. cmokanie, śmiech, stękanie)
[uwaga]	komentarz osoby zapisującej wypowiedź

Wstęp

Współczesne przemiany ekonomiczno-polityczne i kulturowe sprzyjają migracjom, co z kolei wiąże się ze zjawiskiem dwu- lub wielojęzyczności. Na temat samej dwujęzyczności powstało już wiele opracowań naukowych próbujących uchwycić specyfikę tego zjawiska w odniesieniu do różnych kontekstów językowo-kulturowych.

W badaniach nad dwujęzycznością zwraca się między innymi uwagę na kwestię zachowania bądź utraty języka kraju pochodzenia różnych pokoleń emigracyjnych (np. Polinsky, Kagan 2007). Dokonuje się podziału na osoby wczesno- i późnodwujęzyczne, analizując zmiany zachodzące w systemach językowych obu grup. Szczególną uwagę poświęca się zjawisku ubożenia nie w pełni przyswojonego systemu językowego drugiej generacji emigrantów, czyli dzieci, które wraz z rodzicami opuściły kraj pochodzenia przed rozpoczęciem edukacji szkolnej i stały się dwujęzyczne, zanim całkowicie przyswoiły język pierwszy, lub urodziły się w obcojęzycznym otoczeniu i opanowywały język rodzimy głównie w domu. W literaturze przedmiotu określa się ich mianem użytkowników i/lub uczniów języka odziedziczonego (por. Valdés 2000; Van Deusen-Scholl 2003).

Na gruncie polskim do tej pory niezmiernie rzadko czyniono wspomnianą grupę wyłącznym przedmiotem naukowych dociekań. Osoby wczesnobilingwalne, przyswajając system językowy polszczyzny w warunkach bilingwizmu, nie osiągają zwykle pełnej kompetencji w tym języku. Dodatkowo są narażone na jego utratę, która przejawia się początkowo rozchwianiem systemu języka słabszego funkcjonalnie,

co prowadzi do jego zaniku. Dzieje się tak najczęściej na skutek braku systematycznych szkolnych i pozaszkolnych form kształcenia języka odziedziczonych.

Obecnie problematyka *języka odziedziczonych* (w tym języka polskiego) zyskuje na popularności. W polskojęzycznej literaturze przedmiotu sam termin *język polski jako odziedziczony* wciąż nie jest jeszcze powszechnie używany i jednoznacznie definiowany. W niniejszym opracowaniu rozumiany jest jako „język kraju pochodzenia bilingwalnych przedstawicieli środowisk polonijnych, czyli I, II i III generacji wychowywanej w niepolskim kręgu kulturowym” (Żurek 2016: 191).

Mimo długiej tradycji badań nad polszczyzną zagraniczną powstało niewiele syntetycznych prac poświęconych wyłącznie językowi drugiego pokolenia polskich emigrantów, szczególnie w odniesieniu do bilingwizmu polsko-niemieckiego. Niniejsza publikacja ma na celu wypełnienie tej luki i choć w pewnym wymiarze przybliżenie problematyki związanej z językami odziedziczonymi. Skupia się przede wszystkim na krytycznym omówieniu dotychczasowych badań empirycznych nad polszczyzną odziedziczoną w warunkach bilingwizmu polsko-niemieckiego oraz prezentacji własnych badań przeprowadzonych wśród użytkowników języka polskiego jako odziedziczonych na przykładzie używanych przez nich strategii komunikacyjnych uruchamianych w sytuacji deficytu leksykalnego.

Do podjęcia badań nad językiem polskim jako odziedziczonym osób wczesnobilingwalnych autorkę zainspirowało uczestnictwo w międzynarodowym projekcie pt. „Linguistische und sprachdidaktische Aspekte der unvollständigen deutsch-polnischen Zweisprachigkeit” („Lingwistyczne i glottodydaktyczne aspekty niepełnej polsko-niemieckiej dwujęzyczności”) w latach 2012–2014¹. Jego celem była analiza procesów ubożenia języka polskiego jako odziedziczonych osób bilingwalnych wychowanych w Niemczech. Przeprowadzone badania empiryczne posłużyły opracowaniu materiałów dydaktycznych specjalnie dla tej grupy zatytułowanych *Na końcu języka*².

¹ Projekt był finansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na rzecz Nauki.

² Zob. <http://www.nakoncujezyka.uni-freiburg.de>. Powstanie strony internetowej było możliwe dzięki dotacji z Funduszu Innowacyjnego Uniwersytetu we Fryburgu.

Jak wykazały badania, polszczyzna odziedziczona osób wczesnodwujęzycznych jest dość zróżnicowana (por. Besters-Dilger i in. 2016). Wśród jej użytkowników są osoby, które w pełni opanowały system języka polskiego, osoby z przeciętną znajomością kodu oraz osoby, dla których użycie języka polskiego ogranicza się wyłącznie do kontaktów rodzinnych. W stosunku do polszczyzny krajowej język polski osób bilingwalnych wykazuje wiele istotnych różnic. Można zaobserwować liczne zaburzenia w akwizycji polskiego systemu leksykalno-semantycznego, fleksyjnego i składniowego, rzadziej fonologicznego. Z jednej strony jest to spowodowane niepełnym przyswojeniem języka genetycznie pierwszego (J_1) w okresie kształtowania się swoistej mowy dziecięcej na skutek kontaktu z silniejszym funkcjonalnie językiem kraju zamieszkania (J_2). Z drugiej zaś strony nie w pełni rozwinięty system językowy – pod wpływem różnych czynników językowych i pozajęzykowych – podlega stopniowemu ubożeniu, co z kolei może skutkować całkowitą jego utratą.

Uczestnictwo w dyskusji nad teoretycznymi i metodologicznymi podstawami projektu oraz współudział w badaniach i pracach nad materiałami dydaktycznymi umożliwiły głębszy namysł nad mową osób bilingwalnych, u których język polski jest językiem rodzimym (język polski jako odziedziczony, J_{POD}), niemiecki natomiast – choć przyswajany jako drugi – językiem funkcjonalnie pierwszym. Wstępne badania nad polszczyzną osób bilingwalnych (por. Libura, Żurek 2016a) ukazały liczne problemy, z jakimi spotykają się Polacy przyswajający język polski jako odziedziczony w warunkach bilingwizmu polsko-niemieckiego. Podczas analizy materiału językowego uwagę autorki zwróciły słyszalne w nagraniach wielokrotne próby radzenia sobie z własnymi niedoborami leksykalnymi, które sygnalizowano werbalnymi lub niewerbalnymi środkami wyrażającymi zastanawianie się, niekiedy nawet zakłopotanie lub frustrację.

Wspomniane mechanizmy przekazywania informacji – mimo językowych ograniczeń – nazywa się w literaturze przedmiotu **strategiami komunikacyjnymi** (np. Selinker 1972, Cohen 2011). Stanowią one przejaw kompetencji strategicznej różnych grup użytkowników języka, najczęściej w sytuacji niepełnej kompetencji językowej. Pojawiają się między innymi u osób uczących się języka drugiego/obcego, osób dwu- lub wielojęzycznych oraz dzieci monolingwalnych. Nie tylko pomagają

w wyrównywaniu deficytów językowych osoby mówiącej, lecz także usprawniają proces porozumiewania się dzięki rozwiązywaniu napotkanych problemów komunikacyjnych.

Badanie strategii komunikacyjnych osób z dwujęzycznością polsko-niemiecką wydaje się ważne przynajmniej z kilku powodów. Po pierwsze, jak dotąd temu zagadnieniu poświęcono niewiele uwagi na gruncie badań językoznawczych i glottodydaktycznych, w odniesieniu nie tylko do użytkowników języka polskiego jako odziedziczonego (tj. przedstawicieli pokolenia polonijnego), ale także uczących się języka polskiego jako obcego. Z punktu widzenia obu tych grup, które nie w pełni opanowały polszczyznę, strategie komunikacyjne stanowią ważne narzędzie porozumiewania się z rodzimymi użytkownikami języka. Niedobory językowe są bowiem rekompensowane przez różne działania werbalne i niewerbalne, umożliwiające aktywne uczestnictwo w konwersacji lub wycofanie się z niej z zachowaniem twarzy. Po drugie, przeprowadzone badania empiryczne posłużą weryfikacji dotychczasowych klasyfikacji strategii komunikacyjnych oraz wypracowaniu, na podstawie uzyskanych danych językowych, własnej typologii. Poza tym studia nad strategiami komunikacyjnymi mogą dostarczyć cennych informacji na temat natury języka polskiego jako odziedziczonego, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju (lub jego braku) sprawności mówienia osób dwujęzycznych, co z kolei może być wykorzystane w obrębie glottodydaktyki polonistycznej ukierunkowanej na nauczanie osób bilingwalnych (por. Żurek 2016: 191–200).

Badania mają charakter empiryczno-teoretyczny. Zebrany materiał językowy stanowił punkt wyjścia do weryfikacji znanych typologii strategii komunikacyjnych i stworzenia własnej propozycji będącej próbą integracji dotychczasowych ujęć. Prezentowane w pracy metody pozyskiwania i analizy danych językowych wywodzą się z teorii przyswajania języka drugiego/obcego i języka odziedziczonego, które czerpią inspirację z **metodologii badań jakościowych**. Przyjęta perspektywa uwzględnia wieloaspektowość w badaniu zebranego materiału, stanowiąc próbę integracji dotychczasowych metod opisu strategii komunikacyjnych. Wielowymiarowy charakter opisywanego zagadnienia zostanie przedstawiony w ramach **studium przypadku** (Duff 2007; Wilczyńska, Michońska-Stadnik 2010). Biorąc pod uwagę duże zróżnicowanie badanej grupy, wybór metody indywidualnych przypadków

wyduje się jak najbardziej odpowiedni. Podjęte badania mają przede wszystkim charakter diagnostyczny i deskryptywny. W celu stworzenia optymalnej typologii strategii komunikacyjnych użytkowników języka polskiego jako odziedziczonego zastosowano **strategię triangulacji danych** polegającą na wykorzystaniu różnych źródeł informacji (Wilczyńska, Michońska-Stadnik 2010: 142–143). Takie podejście znajduje zastosowanie między innymi w badaniach strategii komunikacyjnych obserwowanych w produkcji słownej (np. Poulisse 1990).

Ze względu na rozległość zagadnienia rozważania na temat strategii komunikacyjnych osób z dwujęzycznością polsko-niemiecką ograniczono wyłącznie do zachowań werbalnych dokonujących się w komunikacji z rodzimymi użytkownikami języka polskiego. Jak podkreśla Stanisław Grabias, to właśnie język zawiera największy potencjał znaczeniowy, gdyż stanowi najdoskonalsze narzędzie w procesie społecznej komunikacji, umożliwiające poznawanie otaczającego nas świata (por. Grabias 1997: 116–118). Strategie komunikacyjne autorka definiuje zatem jako **działania werbalne podejmowane z zamiarem pokonania napotkanych trudności językowych, które są spowodowane deficytami leksykalnymi użytkowników polszczyzny odziedziczonej**. W przypadku osób bilingwalnych chodzi tu o nieznaną odpowiedniego słownictwa i/lub trudności z jego przypomnieniem (por. Kormos 2006: 176).

Za autorami jednej z najbardziej znanych typologii strategii komunikacyjnych – Clausem Færchem i Gabriele Kasper (1983) – przyjęto, że osoba mówiąca radzi sobie z trudnościami w procesie porozumiewania się na dwa sposoby: albo sięga po strategię o charakterze kompensacyjnym, próbując na bieżąco pokonać napotkane trudności leksykalne, albo też omija je i minimalizuje lub porzuca zamierzony cel wypowiedzi, stosując strategię uniku. Prezentowana w niniejszej publikacji typologia strategii komunikacyjnych używanych przez osoby bilingwalne w języku polskim jako odziedziczonym bazuje na psycholingwistycznym modelu wytwarzania mowy Willema J.M. Levelta (1989), zaadaptowanym przez Judith Kormos do badań nad spontanicznymi wypowiedziami ustnymi dorosłych osób bilingwalnych (2006). Należy zaznaczyć, że interpretacja materiału językowego nie będzie podlegać ocenie normatywnej. Strategie komunikacyjne osób bilingwalnych

będą rozpatrywane pod kątem funkcjonalności ich użycia w rozmowie z rodzimym użytkownikiem polszczyzny.

Książka składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich porusza kwestie związane z językiem drugiego pokolenia emigracyjnego, określonym w literaturze przedmiotu jako język odziedziczony (*heritage language*). Omawia najważniejsze badania empiryczne prowadzone wśród jego użytkowników, które ukazują liczne zaburzenia zachodzące na wszystkich poziomach J_{OD} w warunkach interferencji językowej. Dodatkowo przedstawia badania nad językiem polskim w świecie, uwzględniające mowę przedstawicieli różnych generacji migracyjnych. Następnie prezentuje badania bilingwizmu w warunkach emigracji na tle dyskusji nad zachowaniem bądź utratą języka chronologicznie pierwszego lub drugiego. Wreszcie przedstawia kierunki badań dwujęzyczności polsko-niemieckiej, zwracając uwagę na rok 2008, który stanowi ważną cezurę w rozważaniach nad polszczyzną odziedziczoną w Niemczech.

Rozdział drugi poświęcony jest w całości strategiom komunikacyjnym, a mianowicie sposobom ich definiowania i klasyfikowania w podejściu psycholingwistycznym, socjolingwistycznym i funkcjonalnym. Zaprezentowane typologie stanowią punkt wyjścia do stworzenia propozycji podziału strategii komunikacyjnych użytkowników polszczyzny odziedziczonej. Ponadto poświęcono uwagę polskim badaniom strategii komunikacyjnych bazującym na teoretycznych podstawach lingwistyki tekstu, analizy dyskursu, teorii aktów mowy, analizy konwersacji, pragmatyki językowej oraz retoryki.

Rozdział trzeci omawia metodologiczne podstawy badań empirycznych nad polszczyzną osób wczesnodwujęzycznych wychowywanych w Niemczech. Określono w nim przedmiot, zakres i cel prowadzonych badań, zaprezentowano metody pozyskiwania, zapisywania i analizy materiału językowego, sporządzono ogólną charakterystykę badanej grupy oraz używanego przez nią języka.

Rozdział czwarty prezentuje analizę strategii komunikacyjnych używanych przez osoby dwujęzyczne w polszczyźnie odziedziczonej w warunkach bilingwizmu polsko-niemieckiego. Zawiera propozycję typologii strategii komunikacyjnych osób wczesnobilingwalnych, czyli tzw. użytkowników polszczyzny odziedziczonej. Przyjęta w pracy wąska definicja strategii komunikacyjnych – rozumianych jako działa-

nia werbalne podejmowane przez osoby badane w obliczu trudności leksykalnych podczas realizacji zamierzonego celu komunikacyjnego – ograniczyła znacznie repertuar strategii, ale tym samym umożliwiła jednoznaczne ich rozpoznanie i klasyfikację. W tym rozdziale omówiono zjawiska wskazujące w dużej mierze na trudności z formułowaniem wypowiedzi mówionej, będące wykładnikami braku płynności wypowiedzi oraz sygnalizujące niepewność osoby mówiącej w obliczu trudności komunikacyjnych. W niektórych typologiach zaliczane są one do pośrednich strategii komunikacyjnych, ponieważ dają nadawcy czas do namysłu oraz sygnalizują jego chęć pozostania czynnym uczestnikiem rozmowy mimo napotkanych trudności (por. Dörnyei, Scott 1995).

Osobne podrozdziały zostały poświęcone szczegółowemu omówieniu strategii komunikacyjnych, które podzielono na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza z nich – strategie kompensacyjne – obejmuje działania werbalne użytkowników polszczyzny odziedziczonej polegające na samodzielnym wyrównywaniu deficytów leksykalnych (tzw. strategie substytucji językowej i strategii zmiany kodu) lub odwoływaniu się do wiedzy interlokutora (pośrednie i bezpośrednie prośby o pomoc kierowane do rozmówcy). Druga grupa – strategie uniku – zawiera wszelkie próby rozwiązywania problemów komunikacyjnych poprzez minimalizowanie lub porzucanie zamierzonego celu wypowiedzi. W ostatniej części rozdziału czwartego przedstawiono wnioski z przeprowadzonej analizy. Pracę zamyka zakończenie mające charakter podsumowania. Wskazuje się w nim możliwe perspektywy badawcze związane z problematyką języka polskiego jako odziedziczonego oraz badaniami strategii komunikacyjnych jego użytkowników. W końcowej części niniejszej publikacji znajduje się bibliografia i aneks, w którym zamieszczono kwestionariusz osobowy przeprowadzony wśród badanych oraz zadania stymulujące wypowiedzi ustne badanych (tj. pytania do wywiadu, historyjkę obrazkową i opis sytuacji komunikacyjnych).

Krytyczne omówienie dotychczasowych badań nad polszczyzną odziedziczoną w Niemczech oraz prezentacja własnej typologii strategii komunikacyjnych używanych przez osoby wczesnobilingwalne wpisuje się w stosunkowo nowy – zarówno w Polsce, jak i na świecie – obszar badawczy, dla którego opracowuje się teoretyczne i metodologiczne podstawy naukowe (*Heritage Language Acquisition*). Tego

typu dociekania wydają się istotne z punktu widzenia rozwoju badań językoznawczych i glottodydaktycznych, w obrębie których problematyka języka polskiego jako odziedziczonego oraz używanych przez osoby bilingwalne strategii komunikacyjnych jest wciąż rzadko podejmowana.

Rozdział 1

Język polski jako odziedziczony i dwujęzyczność polsko-niemiecka

Niniejszy rozdział jest poświęcony zagadnieniom związanym z problematyką języka odziedziczonego oraz bilingwizmem kształtowanym w warunkach migracji.

Podrozdział 1.1 ukazuje język odziedziczony jako przedmiot badań językoznawczych i glottodydaktycznych na świecie, omawia różne sposoby jego definiowania w zależności od przyjętej perspektywy badawczej i podaje ogólną charakterystykę użytkowników języka odziedziczowanego oraz ich nie w pełni przyswojonego systemu językowego.

Następny podrozdział (1.2) prezentuje stan badań nad językiem polskim w świecie, zwracając uwagę przede wszystkim na opis języka przedstawicieli środowisk emigracyjnych oraz języka drugiego (i kolejnego) pokolenia polonijnego i/lub pokolenia zerowego¹. Sam termin *język polski jako odziedziczony* rzadko jest wykorzystywany w badaniach o charakterze językoznawczym. O wiele częściej posługują się nim glottodydaktycy, którzy zajmują się poszukiwaniem skutecznych metod kształcenia konkretnej grupy osób uczących się języka polskiego.

W podrozdziale 1.3 poddano analizie wybrane prace ukazujące problematykę bilingwizmu w warunkach migracji, odnoszące się do badań polszczyzny pokolenia polonijnego w kontekście rozważań nad

¹ Szerzej na ten temat zob. Lipińska 2013.

zachowaniem bądź utratą języka chronologicznie pierwszego lub drugiego. Głównym punktem zainteresowania uczyniono przede wszystkim przyjęte w tych pracach cele badawcze, przedmiot i zakres badań oraz zastosowane metody i techniki pozyskiwania danych.

Z kolei podrozdział 1.4 ukazuje najnowsze kierunki badań bilingwizmu polsko-niemieckiego, uwzględniające analizę polszczyzny odziedziczonej dzieci, młodzieży i osób dorosłych wychowanych w sytuacji dwujęzyczności.

1.1. Język odziedziczony jako przedmiot badań

Język osób bilingwalnych o korzeniach migracyjnych w zależności od przyjętej perspektywy jest określany na różne sposoby. To między innymi *język imigracyjny*, *język grup mniejszościowych*, *język inny niż dominujący*, *język nieterytoryalny*, *język alochtoniczny*, *język rzadziej używany*, *język domowy*, *język kraju pochodzenia* czy też *język odziedziczony*. W niniejszej pracy będzie wykorzystywany ostatni termin, który najczęściej odnosi się do języka drugiego pokolenia przedstawicieli środowisk migracyjnych, a więc dzieci emigrantów.

Problematyka *języka odziedziczonego* stanowi obecnie atrakcyjny obszar wielu przedsięwzięć edukacyjnych i badawczych. Chociaż sam termin *heritage language* pojawił się względnie niedawno (por. Cummins 1991; Valdés 1995)², to jednak nawiązuje do wieloletniej tradycji rozważań na temat ochrony i nauczania języków natywnych, relacji między językiem urzędowym a językami mniejszościowymi, natury języka domowego/familijnego, zjawiska przełączania kodu, interferencji i zapożyczeń w świetle kontaktów językowo-kulturowych, dwujęzyczności i wielojęzyczności (np. Hymes 1992; Sękowska 1994; Campbell, Peyton 1998; Handke 1995, 2008; Lipińska 2003; Kurcz 2005; Grosjean 2008).

² W literaturze przedmiotu uznaje się, że termin *język odziedziczony* został użyty po raz pierwszy w 1977 roku w programach nauczania języków odziedziczonych w Ontario (por. Cummins 2005: 585). Oznaczał język inny niż angielski i francuski, a mianowicie języki Indian kanadyjskich (tzw. *First Nations*) oraz języki imigrantów (Cummins 1991: 601–602).

Szerokie rozumienie *języka odziedziczzonego* (J_{OD} ³), rozpatrywanego w perspektywie językowo-kulturowego zróżnicowania amerykańskiego społeczeństwa, zaproponował Joshua Fishman, uznając go za język inny niż język angielski, postrzegany jako ważny element komunikacji interpersonalnej ze względu na wartość osobistą dla jej użytkownika („a language of personal relevance other than English”, Fishman 1999). Zaliczył do niego języki Indian amerykańskich (m.in. nawaho, nutka, hopi, sju i in.), języki pierwszych kolonistów (np. holenderski, niemiecki, szwedzki w USA) oraz języki imigrantów, którzy przybyli do Stanów Zjednoczonych w celu osiedlenia się (np. hiszpański, Fishman 2001: 87–97). J_{OD} jest językiem przodków (*ancestral language*), z którym mówcy czują osobistą więź emocjonalną ze względu na identyfikację z dziedzictwem językowo-kulturowym kraju pochodzenia (por. Van Deusen-Scholl 2003: 216). Prezentowane ujęcia przyjmują społeczno-kulturową perspektywę omawianego zjawiska.

Większość prac poświęconych J_{OD} – w tym niniejsza książka – nawiązuje do węższego, socjolingwistycznego rozumienia *języka odziedziczzonego*. Według Guadalupe Valdés użytkownicy J_{OD} to osoby, które od dziecka mówią językiem innym niż język angielski i które są do pewnego stopnia dwujęzyczne (por. Valdés 2000: 375). Chociaż podana definicja odnosi się do anglojęzycznego kontekstu używania języka odziedziczzonego, to jednak w literaturze przedmiotu przyjmuje się jej szersze znaczenie w nawiązaniu do różnych kontekstów językowych. Z kolei Maria Polinsky zwraca przede wszystkim uwagę na kolejność przyswojenia i stopień opanowania języka odziedziczzonego. W jej ujęciu jest to język nabyty jako pierwszy, który – ze względu na wpływ innego języka dominującego – nie został w pełni przyswojony. Użytkownik języka odziedziczzonego (*heritage speaker*) to osoba dwujęzyczna o imigranckich korzeniach, która od wczesnego dzieciństwa miała kontakt z językiem odziedziczonym (zwykle w najbliższym kręgu rodzinnym), jednak posługuje się przede wszystkim językiem kraju osiedlenia (Polinsky 2011: 306).

³ W pracy autorka przyjmuje skrót zaproponowany przez Lipińską i Seretny na oznaczenie języka odziedziczzonego (2013: 2).

W zależności od przyjętej perspektywy (badawczej lub edukacyjnej) osoby posługujące się J_{OD} określa się mianem **użytkowników** lub **uczniów języka odziedziczonych**⁴. Przykładowo Van Deusen-Scholl, reprezentując podejście dydaktyczne, pisze o uczących się języka (a nie o użytkownikach) „with a heritage motivation” (por. Van Deusen-Scholl 2003: 222). Stanowią oni dość różnorodną grupę pod względem poziomu zaawansowania językowego, stopnia rozwinięcia sprawności językowych (produktywnych i receptywnych), emocjonalnej więzi z językiem i kulturą oraz poczucia identyfikacji z krajem pochodzenia. Język odziedziczony przyswajają w pierwszej kolejności, język kraju zamieszkania jako drugi⁵. Według Marii Polinsky rozwijanie języka odziedziczonych u tej grupy uczniów jest bardzo korzystne, gdyż może doprowadzić do zrównoważonej dwujęzyczności (Polinsky 2015: 24).

Uwzględniając kryterium stopnia przyswojenia języka odziedziczonych, nazywa się ich *native speakers*, *quasi-native speakers*, *residual speakers* czy *bilingual speakers* (por. Valdés 1997: 13). Według niektórych badaczy to osoby do pewnego stopnia dwujęzyczne z różnym stopniem zaawansowania w języku odziedziczonym (Van Deusen-Scholl 2003). Jest on zwykle słabszy od języka dominującego, tj. funkcjonalnie pierwszego. Dzieci urodzone w drugim pokoleniu środowisk migracyjnych mogą wykazywać dwujęzyczność symultaniczną lub sukcesywną (por. Benmamoun, Montrul, Polinsky 2010). Użytkownicy języka odziedziczonych – jak podkreśla Polinsky – odczuwają pewien związek rodzin-

⁴ W Stanach Zjednoczonych i Kanadzie najczęściej to *heritage language speakers* lub *heritage language learners*, w Australii – *home background speakers*, w Europie – *ethnic community speakers* (por. Montrul 2008: 93). Ze względu na przyjęte cele badawcze autorkę interesują ogólnie użytkownicy języka odziedziczonych w rozumieniu Polinsky i Kagan (2007: 368–395), którzy mogą, ale nie muszą, być uczniami tego języka. Niekiedy w literaturze przedmiotu obok terminu *użytkownik języka odziedziczonych* stosuje się określenie *emigranci drugiego pokolenia* (por. Py 1986; Dubinina, Polinsky 2013). Jednakże nie zawsze są to terminy równorzędne i powinny być każdorazowo jednoznacznie definiowane.

⁵ W pracy autorka nie zajmuje się rozróżnieniami między językiem pierwszym, ojczystym, rodzimym czy wyjściowym. Przyjmuje się klasyfikację za Ewą Lipińską, która dokładnie analizuje i systematyzuje wspomnianą terminologię w odniesieniu do badań dwujęzyczności i języka polskiego (por. Lipińska 2003; Lipińska, Seretny 2012: 19–31).

ny bądź kulturowy ze swoim dziedzictwem, jednak zwykle nie osiąga ją pełnej kompetencji w języku chronologicznie pierwszym (Polinsky 2015: 7). Są oni ogniwem między kompetentnymi *native speakerami*, osobami z dwujęzycznością w miarę zrównoważoną oraz uczącymi się języka drugiego i obcego (Polinsky 2008: 40).

Arnhart, Arnold i Bravo-Black (2001) wyróżniają cztery grupy użytkowników języka odziedziczego. Po pierwsze, są to osoby, które używają określonego kodu językowego w zależności od kontekstu sytuacyjnego (tzw. *diglossic bilinguals*). Po drugie, to dwujęzyczni biegłe posługujący się obu językami (*proficient bilinguals*). Do trzeciej grupy zaliczają osoby bilingwalne pasywnie, które rozumieją jeden z języków, lecz nie posługują się nim na co dzień (*passive bilinguals*). Wreszcie wyróżniają dwujęzycznych ukrytych, którzy ze względów społeczno-ekonomicznych odmawiają używania określonego języka (*covert bilinguals*).

Przy definiowaniu użytkowników języka odziedziczego kryterium kompetencji językowej nie odgrywa głównej roli. Bierze się pod uwagę przede wszystkim kolejność przyswojenia języków (język odziedziczony jako genetycznie pierwszy, język kraju zamieszkania jako drugi), jego użycie w warunkach dwujęzyczności (dominujący język drugi staje się funkcjonalnie pierwszy) oraz nastawienie wobec kraju pochodzenia wyrażane poprzez chęć podtrzymywania tożsamości narodowej (por. Van Deusen-Scholl 2003: 221; Polinsky, Kagan 2007: 369–370). Ogólną charakterystykę użytkowników (w tym uczących się) języka odziedziczego przedstawia tabela 1.

Działania na rzecz osób posługujących się językiem odziedziczonym w pierwszej fazie miały na celu usprawnienie procesu kształcenia językowego poprzez odpowiednie zaplanowanie działalności dydaktycznej, doprecyzowanie celów i treści nauczania, poszukiwanie skutecznych metod i form kształcenia tej konkretnej grupy uczących się oraz opracowywanie stosownych programów i materiałów dydaktycznych. Zapoczątkowano rozwój nowej dyscypliny określanej mianem **dydaktyki języka odziedziczego**, dla której z czasem zaczęto opracowywać teoretyczne i metodologiczne podstawy naukowe.

Dodatkowo, analizując sam proces akwizycji J_{OD} , wyznaczono nowy obszar badawczy pod nazwą *Heritage Language Acquisition* (por. Montrul 2010). Badanie toku opanowywania języka odziedziczego

Tabela 1. Ogólna charakterystyka użytkowników języka odziedziczonych

Użytkownicy/uczący się języka odziedziczonych	
charakter grupy	heterogeniczna
kolejność przyswajania języków	język odziedziczony przyswajany jako pierwszy, język kraju zamieszkania jako drugi
sposób opanowywania J _{OD}	we wczesnym dzieciństwie przyswajany naturalnie w środowisku rodzinnym, w wieku szkolnym niekiedy nauczany formalnie jako drugi lub obcy
stopień zaawansowania językowego	duże zróżnicowanie – od słabej znajomości J _{OD} po biegłość równą rodzimym użytkownikom języka
sprawności	lepiej rozwinięte sprawności receptywne, słabiej – produktywne
zakres użycia J _{OD}	wąski (ograniczony głównie do sytuacji nieformalnych, familiarnych, mówionych)
moc języka	język funkcjonalnie drugi
emocjonalny stosunek do języka	język ojczysty, język rodziców, język przodków, język dzieciństwa (pozytywny stosunek)
stosunek do kraju pochodzenia	poczucie identyfikacji z krajem pochodzenia

Źródło: opracowanie własne.

w obcym otoczeniu językowym pozwala bowiem na głębsze poznanie natury kompetencji językowej, korelacji między wiekiem przyswajania J_{OD} a rozwojem wiedzy językowej jej użytkowników czy wzajemnych oddziaływań między językiem odziedziczonym a językiem drugim i obcym (por. Benmamoun, Montrul, Polinsky 2010).

Naukowe rozważania obejmują nie tylko sam proces przyswajania języka odziedziczonych, lecz również kwestię zachowania i zapominania języka rzadziej używanego (*language maintenance*, *language loss*). Dynamicznie rozwijający się nurt badań nad atrycją języka pierwszego (*First Language Attrition*) skupia się na analizowaniu stopniowej utraty języka genetycznie pierwszego przez pokolenie emigracyjne. Zjawisko *atrycji językowej*, tłumaczonej w literaturze polskiej między innymi jako proces *zacierania się języka* (por. Gleason, Ratner, 2005: 483), było jak dotąd postrzegane w perspektywie zmian językowych

zachodzących na skutek zetknięcia się dwóch różnych kultur. Współcześnie coraz częściej odnosi się do procesu przyswajania języka w warunkach dwujęzyczności (por. Schmid, Köpke 2007, 2013). Utrata języka następuje z jednej strony wskutek dynamicznego rozwoju języka drugiego i jego dominującej roli, jaką odgrywa w praktyce komunikacyjnej mówcy, z drugiej zaś rzadsze używanie J_1 utrudnia dostęp do przyswojonej wiedzy językowej (Schmid, Köpke 2007). W większości opracowań rozdziela się pojęcie *atrycji języka pierwszego* od *niepełnej akwizycji języka*. To pierwsze odnosi się bowiem do dorosłych użytkowników języka emigrantów, którzy stali się dwujęzyczni w wieku dorosłym (to tzw. *późni dwujęzyczni* – *forgetters*), drugie zaś do osób, które przyswoiły język drugi we wczesnym dzieciństwie, a więc przed opanowaniem w pełni języka pierwszego (tzw. *wcześni dwujęzyczni* – *incomplete learners*, Polinsky 1997; Montrul 2002).

Pierwsze prace na temat języków odziedziczonych dotyczyły przede wszystkim języka hiszpańskiego w kontekście anglojęzycznym (por. Van Deusen-Scholl 2003), jednakże w ostatnich czasach coraz większym zainteresowaniem cieszą się też inne języki odziedziczone, jak choćby chiński, koreański, arabski, rosyjski czy polski⁶. W badaniach języków słowiańskich jako odziedziczonych, np. języka rosyjskiego, zwraca się uwagę na zjawisko erozji językowej zachodzące w kilku pokoleniach emigrantów w różnym otoczeniu językowym, tj. we Francji, Stanach Zjednoczonych czy Niemczech (np. Zemskaja 2001; Polinsky, Kagan 2007; Dubinina, Polinsky 2013).

Większość prowadzonych badań empirycznych dotyczy zaburzeń w zakresie słownictwa, jak również systemu gramatycznego i fonologicznego języka odziedziczonego (np. Campbell, Rosenthal 2000; Kagan 2005; Laskowski 2009; Montrul 2010; Polinsky 2006, 2011; Dubinina, Polinsky 2013). Mowa użytkowników J_{OD} wykazuje pewne różnice na płaszczyźnie fonologicznej, morfologicznej, syntaktycznej, leksykalno-semantycznej i stylistycznej w porównaniu z mową jednojęzycznych *native speakerów*. Campbell i Rosenthal uważają, że użytkownicy J_{OD} opanowują system fonologiczny języka kraju pochodze-

⁶ Por. rozważania Juliane Besters-Dilger na temat języków słowiańskich jako odziedziczonych (2016).

nia w 90%, natomiast znajomość reguł gramatycznych waha się u nich między 80 a 90%. Dysponują ograniczonym do sfery życia potocznego zasobem leksykalnym przy jednoczesnej znajomości reguł użycia języka w zależności od sytuacji i wzajemnych relacji rozmówców. Rzadko rozwijają umiejętność czytania i pisanie w języku odziedziczonym. Są w różnym stopniu zmotywowani do nauki J_{OD} (Campbell, Rosenthal 2000: 167–169).

Przykładowo w badaniach nad językiem rosyjskim jako odziedziczonym, prowadzonych między innymi wśród przedstawicieli drugiego pokolenia emigracyjnego, zauważa się wyżej wspomniane procesy erozyjne. Druga generacja – naśladowca zubożałą mowę rodziców – ma dodatkowo utrudniony dostęp do intuicyjnej wiedzy na temat wyrazów danego języka (tj. słownika umysłowego), zarówno na poziomie semantycznym, jak i syntaktycznym, fonologicznym i ortograficznym. Przejawia się to między innymi wolniejszym – niż u rodzimych użytkowników języka – tempem mówienia w języku odziedziczonym, erozją systemu gramatycznego (w zakresie fleksji imiennej i werbalnej) oraz błędami leksykalnymi (por. Polinsky, Kagan 2007; Dubinina, Polinsky 2013: 177–178).

Wyodrębnienie grupy użytkowników/uczących się J_{OD} spośród innych grup opanowujących język (np. język ojczysty, drugi, kolejny lub obcy) jest istotne zarówno z punktu widzenia badaczy, jak i nauczających języka odziedziczonego. Akwizycja J_{OD} rozpoczyna się w środowisku domowym i może (choć nie musi) być wspierana procesem uczenia się tego języka w warunkach szkolnych. Użytkownicy/uczący się języka odziedziczonego opanowują pewien poziom biegłości językowej w mowie i/lub w piśmie, używając J_{OD} w kręgu rodzinnym lub w obrębie danej wspólnoty komunikatywnej. Proces przyswajania języka odziedziczonego różni się od procesu akwizycji/nauki języka drugiego i obcego (Valdés 1995; Campbell, Rosenthal 2000), co znajduje z kolei swoje odzwierciedlenie w sposobach nauczania i uczenia się tego języka (por. Van Deusen-Scholl 2003).

1.2. Język polski jako odziedziczony na tle badań nad polszczyzną zagraniczną

Chociaż sam termin *język polski jako odziedziczony* ma stosunkowo niedługą tradycję na gruncie polskim, to wpisuje się w wieloletni nurt badań językoznawczych nad polszczyzną poza granicami etnicznymi. Wspomniana problematyka zwykle jest rozpatrywana w kontekście bilingwizmu, kontaktów językowych i zjawiska interferencji. Jak podkreśla Elżbieta Sękowska:

Język środowisk emigracyjnych, jego status wobec polszczyzny ogólnej, a także terminologiczne wyodrębnienie tej odmiany komunikowania się emigrantów i ich potomków, jak również nowych przybyszów, stanowiły ważny element charakterystyki Polonii w różnych krajach osiedlenia (Sękowska 2010: 37).

W badaniach polonijnych posługiwano się dotychczas następującymi terminami: *język polski w świecie* (Miodunka 1990), *język polski poza granicami kraju* (Dubisz 1997), *język polski poza granicami etnicznymi* (Dubisz 2007), *język emigracji polskiej w świecie* (Sękowska 2010) czy *polszczyzna zagraniczna* (Lipińska, Seretny 2012). Terminy te odnoszą się z jednej strony do kodu komunikacyjnego autochtonicznych zbiorowości etnicznych, osadniczych i przesiedleńczych, z drugiej zaś do zbiorowości emigracyjnych (pokolenia monolingwalnego) i polonijnych (pokolenia polilingwalnego; zob. Dubisz 2001: 199)⁷.

Syntetyczny przegląd literatury poświęconej badaniom nad językiem polskim w świecie przedstawiają m.in. prace zbiorowe pod red. Władysława Miodunki (1990, 2003: 72–85), Stanisława Dubisza (1997), Jana Mazura i Małgorzaty Rzeszutko-Iwan (2007). Ważną publikacją z tego zakresu jest monografia Elżbiety Sękowskiej, która omawia dotychczasowe prace dotyczące polszczyzny w świecie, ukazując jednocześnie kierunki lingwistycznych badań polonijnych (2010).

⁷ Według najnowszej nomenklatury przedstawiciele tej ostatniej grupy to właśnie użytkownicy języka odziedziczonego, nabywający znajomość polszczyzny w środowisku rodzimym równoległe z oficjalnym językiem kraju ich osiedlenia.